

Kurtuluş Sonrası Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı Kültürel Mirasının Korunmasına Yönelik İlk Çalışmalar

Öz

Güney Kafkasya coğrafyasında 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan hanlıklardan birisi olarak kurulan Karabağ Hanlığı, varlığını devam ettirdiği süre zarfında birçok kültürel eser üretmiştir. Hanlığın başkenti olan Şuşa'da geliştirilen özgün mimarî tarz, tüm Karabağ bölgesini etkilemiştir. Bölgede gerçekleşen çıkar çatışmaları sebebi ile 19. ve 20. yüzyılda büyük çapta kültürel yıkım yaşayan Karabağ, 21. yüzyıla işgal altında girmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti, bölgedeki tarihî ve mimarî mirasını korumak adına Şuşa'yı, UNESCO Dünya Miras Listesi'ne aday yapabilmek adına 2001 yılında, Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi'ne yazdırmıştır. Karabağ'ın 2020 yılında işgalden kurtarılması ile birlikte bölgedeki kültürel miras yenileme çalışmalarına hızlıca başlanmış ve uluslararası kuruluşlarla iletişime geçilmiştir. "Karabağ'ın Kalbi" Şuşa, 2021 yılının ilk günlerinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kültür başkenti ilân edilmiştir. Çalışmada, Karabağ bölgesinde Selçuklu Devleti sonrasında yaşanan gelişmeler aktarılmış, Şuşa kentinin mimarî mirası hakkında bilgi verilmiştir. Kurtarıldıktan sonra Şuşa'daki Türk mimarî mirasının durumu hakkında genel bilgi verilmiş ve ayakta kalmayı başaran önemli anıt eserlerin durumu detaylıca aktarılmıştır. Miras konusunda yürütülmesi planlanan yenileme çalışmalarına yönelik Azerbaycan Cumhuriyeti devlet yetkililerinin vermiş olduğu bilgiler analiz edilerek izlenecek yaklaşım konusunda tespitler yapılmış ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Güney Kafkasya Türk mimarî mirası, Şuşa kültürel mirası, Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi.

1. Giriş

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de yer aldığı Güney Kafkasya, Büyük Selçuklu Devleti döneminden beri Türk topluluklarının yerleşerek şehirler kurduğu bir bölgedir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında bölgede kurulan hanlıklar, Güney Kafkasya'daki birçok şehrin temelini atmıştır. Karabağ Hanlığı'nın merkezi olarak kurulan Şuşa kenti ise bu şehirler arasında tartışmasız en stratejik konuma sahip olanıdır. Coğrafi koşullarının savunmada sağladığı avantajlar, Şuşa'nın tarih boyunca devletlerin sınır hatlarını belirleyen bir kent olmasını ve kendi içerisinde, kendine özgü olarak gelişmesini sağlamıştır. Şuşa Mağarası'nda, 1970'li ve 1980'li yıllarda yürütülen arkeolojik araştırmalarda, Şuşa'nın Paleolitik Çağ'dan itibaren bir yerleşim bölgesi olduğu ve Orta Çağ dâhil tarihin her döneminde yerleşim gördüğü kanıtlanmıştır. Şuşa'nın doğal yollardan tecrit olmuş olması, mevcutta bünyesinde barındırdığı özgün doğal mirasın yanında onda özgün bir kültürel birikim oluşmasına sebep olmuştur. Bu birikim, kentin ürettiği somut olmayan kültürel mirasın yanında taşınmaz kültürel mirası da tanımlamıştır. Karabağ Hanlığı'nın 18. yüzyılda kurulması ile Türk dünyasının bölgedeki özgün mimarî mirasına yön veren Şuşa'da, birçok önemli eser üretilmiştir.

Karabağ bölgesine 19. yüzyıl boyunca bir asırdan fazla bir zaman egemen olan Rus İmparatorluğu'nun, I. Dünya Savaşı sonucu kaldırılması ve yerine Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kurulması, Güney Kafkasya'da kısa süreli bir güç boşluğu oluşturmuştur. Bu sürede Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuş ancak Karabağ'daki Türk mimarî mirasına yönelik yıkımın önüne geçilememiştir (Baratoğlu, 2007). Bölgeyi Rusya SFSC 1920 yılında tekrar ele geçirmiş ve kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağılana kadar Karabağ bölgesinde egemen olmuştur. Azerbaycan SSC, Şuşa'daki mimarî mirasını, 1977 yılında Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı olarak tanımlayarak koruma altına almıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991 yılının son günlerinde dağılmasından sonra Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında bulunan Karabağ'da, Ermeni güçleri tarafından bir işgal faaliyeti başlatılmıştır. Bu faaliyetler sonucunda Karabağ'ın diğer Türk kültürel mirası gibi Şuşa'daki kültürel miras da önemli derecede zarar görmüştür. Azerbaycan Cumhuriyeti, işgal altında bulunan Şuşa'daki mirasını koruyabilmek adına 2001 yılında Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı'nı Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi'ne yazdırmıştır. Karabağ'ın 2020 yılında kurtarılması ile kültürel miras üzerinde yenileme-onarım çalışmalarına hızla başlanmıştır.

Çalışmada, bölgenin Selçuklu Devleti sonrasındaki durumu aktarılmış, Şuşa'nın mimarî mirası hakkında bilgiler sunulmuş ve bu eserlerden günümüze ulaşan başlıcaları tanımlanmıştır. Şuşa'nın 2020 yılında işgalden kurtarılması ile birlikte kültürel mirasın korunmasına ve Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı'nın UNESCO Dünya Miras Listesi'ne tanımlanmasına yönelik atılan ilk adımlar ve konu ile ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti yetkililerinin yapmış oldukları açıklamalar doğrultusunda mevcut durum ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.1. Selçuklu Devleti Sonrası Güney Kafkasya Bölgesi

Güney Kafkasya, Selçuklular döneminden itibaren Türkleşmeye başlamıştır. Bölgeye 15. yüzyılda Karakoyunlular ve Akkoyunlular egemen olmaya çalışmışlardır. Bu dönemde bölgedeki Türk nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Bölgeye 16. yüzyılda hâkim olan Safevî Devleti ile Osmanlı Devleti arasında 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran Savaşı sonrasında Sefavîler,

bölgedeki egemenliklerini yitirmiş ve Osmanlı Devleti, bölgeye 18. yüzyıla kadar egemen olmuştur. Safevî Devleti'nin 1736 yılında Afşar Hanedanlığı'na dönüşmesi ile birlikte bölgede önce Afşarlar, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Zend Hanedanı egemen olmuştur. Zend Hanedanı, 1794 yılında dağılmış ve yerine Kaçar Hanedanı gelmiştir. Zend Hanedanı'ndan Kaçar Hanedanı'na geçiş esnasında Azerbaycan bölgesinde Bakü, Kuba, Şeki, Gence, Karabağ, Revan, Nahcivan, Derbent, Serab, Lenkeran, Şeki, Şamahı, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Maku, Marağa ve Karadağ gibi hanlıklar belirmiştir. Bölgeye, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rus İmparatorluğu egemen olmuştur. Bölgedeki Rus-İran Savaşı (1804-1813) sonucunda 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması ile Bakü, Şirvan, Derbent, Karabağ, Gence, Şeki, Kuba ve İlsu Hanlıklarının tamamı ve Talış Hanlığı'nın bir kısmı Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Revan Hanlığı ve Nahçıvan Hanlığı İran'da kalmıştır. Ancak bölgedeki Rus-İran anlaşmazlığı devam etmiş ve 1826 yılında iki devlet arasında yeni bir savaş çıkmıştır. İki yıl kadar süren Rus-İran Savaşı'ndan sonra, 10 Şubat 1928 tarihinde Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Türkmençay Antlaşması ile Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığı (İran'da kalan kısmı) Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiş ve Rus-İran sınırının Aras Nehri olması kararlaştırılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1. Rus-İran Savaşları sonucunda Azerbaycan Hanlıklarının 19. yüzyıldaki durumu

Rusya İmparatorluğu'na geçen Hanlıklar	İran'da kalan Hanlıklar
Gülistan Antlaşması	
Bakü Hanlığı	Tebriz Hanlığı
Şirvan Hanlığı	Urmiye Hanlığı
Derbent Hanlığı	Hoy Hanlığı
Karabağ Hanlığı	Erdebil Hanlığı
Gence Hanlığı	Maku Hanlığı
Şeki Hanlığı	Marağa Hanlığı
Kuba Hanlığı	Karadağ Hanlığı
İlsu Hanlığı	Halhal Hanlığı
Talış Hanlığı'nın bir kısmı	Zencan Hanlığı
Türkmençay Antlaşması	
Talış Hanlığı	Serab Hanlığı
Nahçıvan Hanlığı	Merend Hanlığı
Revan Hanlığı	

Azerbaycan toprakları, 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulana kadar Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın önde gelen taraflarından olan Rus İmparatorluğu'nda 1917 yılında meydana gelen Şubat Devrimi'nin bir sonucu olarak 15 Mart 1917 tarihinde imparatorluk yıkılmış ve yerine Ekim Devrimi'ne kadar Rusya Cumhuriyeti kurulmuştur. Ekim Devrimi ile birlikte 7 Kasım 1917 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni 1920 yılında işgal etmiştir. İşgalle birlikte 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilân edilmiştir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 12 Mart 1922 tarihinde Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne, ardından da

Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil olmuştur. Transkafkasya SFSC, 1936 yılında feshedilmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması ile Azerbaycan Cumhuriyeti, 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilân etmiştir. Azerbaycan Yüksek Konseyi 18 Ekim 1991 günü, ülkede yapılan referandum yoluyla Bağımsızlık Bildirisi'ni doğrulamış ve Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsız olmuştur.

1.2. Dağlık Karabağ Sorunu

Kaçar Hanedanı'na kadar kurulan hanlıklardan birisi olan Karabağ Hanlığı'nın bulunduğu bölgenin bir bölümü, Sovyet güçlerinin bölgeyi 1920 yılında işgal etmesi ile birlikte Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği tarafından 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Dağlık Karabağ Özerk Oblastı olarak tanımlanmıştır. Dağlık Karabağ Özerk Oblastı, Ağustos 1987 tarihinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile birleşmek için Moskova'ya bir dilekçe göndermiştir. Artan gerilimin ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1989 yılının Kasım ayında bölgenin özerkliğini kaldırarak doğrudan Azerbaycan SSC'ye bağlanması kararını almıştır. Ermenistan SSC, kararı tanımamış ve bölgenin kendisine bağlandığını açıklamıştır. Bu durum üzerine Ermenistan SSC ile Azerbaycan SSC arasında artan gerilim, çatışmalara dönüşmüştür. Azerbaycan SSC'nin 1991 yılının sonbaharında bağımsızlığını ilan ederek Azerbaycan Cumhuriyeti'ne dönüşmesinden sonra kurulan parlamento, Dağlık Karabağ'ın özerk statüsünü iptal ederek (Cornell, 1998, s. 56) Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti içerisinde yer alan Hocavend, Tartar, Goranboy, Şuşa ve Kelbecer olmak üzere beş rayon tanımlayacak şekilde bölmüştür. Kaldırılan Dağlık Karabağ Özerk Oblastı parlamentosu, kararı kabul etmemiş ve 10 Aralık 1991 tarihinde bir referandum düzenlemiştir. Hükmü olmayan parlamentonun referandumuna bölgede yaşayan Azerbaycan Türkleri katılmamıştır. Sözde referandumdan bağımsızlık kararı çıkmış, kaldırılan Dağlık Karabağ Özerk Oblastı parlamentosu, 6 Ocak 1992 tarihinde bağımsızlık ilân ettiğini açıklamıştır. Ancak bağımsızlığı herhangi bir ülke tarafından tanınmamıştır.

Bölgede sivillere yönelik gerçekleştirilen çeşitli baskınlarla birçok yerleşim bölgesinde güvenlik probleminden kaynaklı göç yaşanmıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), soruna çözüm bulabilmek ve çözüme yönelik görüşme platformu oluşturabilmek için 24 Mart 1992 tarihinde Helsinki'de toplanmış ve AGİT bünyesinde bir müzakere ekibi oluşturulmuştur. Tarafların Minsk şehrinde sorunun çözümüne yönelik görüşmesi üzerine kurulan ekip AGİT Minsk Grubu olarak adlandırılmıştır. Ancak bölgedeki problemin çözümünde AGİT Minsk Grubu çok etkili olamamıştır.

Ermeni kuvvetleri, 8 Mayıs 1992 tarihinde Şuşa kentine saldırmıştır. İki gün boyunca devam eden çatışmalar sonucunda Şuşa, Ermeni güçlerinin kontrolüne geçmiştir. Şuşa Muharebesi'nin sonucunda Dağlık Karabağ'ı Ermenistan Cumhuriyeti'ne bağlayan Laçın Koridoru açılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerini ardından 1 Haziran 1992 günü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 2. Cumhurbaşkanı seçilen Ebulfez Elçibey'in, Azerbaycan ordu komuta kademesinde yapmış olduğu değişiklikler sonucu Karabağ'da Azerbaycan güçlerince yeni taarruzlar başlatılmıştır. Karabağ'da kaybedilen toprakların bir bölümü bu taarruzlar sonucunda geri alınsa da Şubat 1993 tarihinde Ermeni güçlerinin yeniden ilerleyişine engel olunamamıştır. Aynı yılın ilkbaharında, Karabağ'ın kuzeyinde Ermeni güçlerinin ilerlemesi sonucunda Birleşmiş Milletler Güvenlik

Konseyi tarafından alınan 822 sayılı karar gereği Ermeni güçlerinden aldıkları bölgelerden çekilmeleri istenmiştir.

Karşılıklı taarruzlarla geçen 1993 yılından sonra 1994 yılı ilkbaharında barışa yönelik çeşitli müzakereler düzenlenmiş ve 16 Mayıs 1994 tarihinde Moskova’da ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile son bulan çatışmaların ardından işgal bölgesinin sınırları “temas hattı” olarak tanımlanmıştır. Ateşkesten sonra temas hattında yıllar boyunca ateşkes ihlalleri yaşanmış, nispeten hafif çapta çatışmalar devam etmiştir. Ateşkesten sonra Nisan 2016 tarihinde yaşanan ve ağır topların da kullanıldığı şiddetli çatışmalar sonrasında temas hattı ilk defa değişmiştir. Çatışma, 1 Nisan 2016 tarihinde başlamış, dört gün boyunca sürmüştür. Taraflar 5 Nisan 2016 tarihinde Viyana’da gerçekleştirilen görüşmelerde ateşkes imzalayarak çatışmaya son vermiştir. Ancak bu çatışmaların çok önemli sonuçları olmamıştır.

1.3. Karabağ’ın İşgalden Kurtarılması

Eylül 2020 tarihinde temas hattındaki ateşkes ihlalleri 27 Eylül 2020 günü sabahı şiddetlenmiş ve Azerbaycan Cumhuriyeti, 28 Eylül 2020 tarihinde sıkıyönetim ilân etmiştir. Bunu sokağa çıkma yasağı ve temas hattı boyunca savaş hâli ilânı takip etmiştir. Karabağ’ın kuzeyinden bir bölüm ve güneyinin büyük bölümü kısa süre içerisinde işgalden kurtarılmıştır. Azerbaycan birliklerinin Karabağ’daki asıl ilerleyişi strateji gereği güney hattında olmuştur. Güney hattı boyunca önce batıya doğru ilerleyerek Karabağ’ın İran İslâm Cumhuriyeti ile olan bağlantısı kesilmiş ve daha sonra kuzey yönünde ilerlenmiştir. Azerbaycan güçleri çok kısa bir sürede, büyük ölçüde askerî yığınak yapılan bölgeleri kurtarmıştır. Kuzeyde Laçın Koridoru’na ilerleyen Azerbaycan güçleri burada büyük bir dirençle karşılaşmıştır. Çok stratejik bir hamle ile Şuşa yönünde ilerleyişini sürdüren Azerbaycan ordusu hiç beklenmedik bir anda Şuşa kentini kuşatmıştır. İki gün süren kuşatmanın ardından Şuşa, Azerbaycan birlikleri tarafından kontrol altına alınmış ve Karabağ’ın en büyük şehri olan Hankendi ile Laçın Koridoru’nun ulaşımı kesilmiştir. Şuşa’nın kurtarılmasından sonra Azerbaycan birlikleri, 6 kilometre kuzeyde bulunan Hankendi şehrine yönelmiştir. Bu durum üzerine Ermenistan Cumhuriyeti, yenilgiyi kabul ederek ateşkes istemiştir. Karabağ’ın haksız işgali sebebi ile çıkan ve 44 gün süren savaş, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kesin zaferi ile sonuçlanmış ve işgal altındaki Azerbaycan toprakları kurtarılmıştır. İşgal sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti kültürel mirasına verilen tahribatın büyüklüğü zamanla netleşecektir.

2. Şuşa Kenti’nin Taşınmaz Kültürel Mirası

İnsan yerleşiminin Paleolitik Çağ’a dayandırılabilirdiği Karabağ içerisinde özellikle Güney Karabağ’da yerleşim çok eski tarihlere dayanmaktadır. Şuşa’nın 25 kilometre güneydoğusunda bulunan Azıh Mağarası’nda ve Azıh Mağarası’nın 4 kilometre batısında bulunan Tağlar Mağarası’nda Paleolitik Çağ’da yaşantının olduğuna dair kanıtlar 1960 yılında keşfedilmiştir (Jafarov, 2017, s. 46). Azıh Mağarası’nda 1986 yılında zorlu şartlar altında başlatılan arkeolojik kazılarda pek çok sayıda taş alet ve hayvan kemiği keşfedilmiştir. Mağarada bulunan bir insan çene kemiğinin 350.000-400.000 yıllık olduğu tespit edilmiştir. Tağlar Mağarası’nda 1963-1986 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda da birçok taş alet ve hayvan kalıntısı bulunmuştur.

Güney Kafkasya’da bir diğer önemli Paleolitik Çağ yerleşim yeri ise Şuşa’dır. Şuşa kentinin güneydoğu ucunda yer alan Şuşa Mağarası’nda, kısıtlı imkânlarla yürütülmüş olan arkeolojik araştırmalarda Paleolitik Çağ, Mezolitik Çağ, Geç Neolitik Çağ, Bronz Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ’a ait kalıntılar bulunmuştur. Mağaranın üzerinde, Cıdır Ovası’nda gerçekleştirilen araştırmalarda alandaki yerleşimin 200.000-250.000 yıl önce başladığı ortaya çıkmıştır (Anas, 2020). Mağarada 1971-1973 yılları arasında ve 1975 yılında gerçekleştirilen çalışmalarda mağaraya yakın bir alanda eski bir kale kalıntısına da rastlanmıştır (Jafarov, 2017, s. 49). Buluntular Şuşa kentinin çok uzun bir süre zarfında yerleşim gördüğünü ve önemli ölçüde kültürel birikime sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bu da Şuşa kentini sadece Karabağ’ın değil tüm dünyanın önemli antik yerleşim yerlerinden birisine dönüştürmektedir. Orta Çağ’da varlığı unutulmuş kent, 18. yüzyılın ikinci yarısında yeniden iskân edilmiştir.

Güney Kafkasya’daki istikrarsızlık sonucunda 18. yüzyılda kurulan hanlıkların başında gelen Karabağ Hanlığı’nın kurucusu Penah Ali Han, Şuşa’nın bulunduğu platoyu kendisine merkez seçerek burada “Panahabad” olarak adlandırdığı şehri kurmuştur. Rus İmparatorluğu’nun bölgede 19. yüzyılın başlarında egemenlik kurmasından sonra 1822 yılında Karabağ Hanlığı ortadan kalkmış (Ahmedov, 2020) ve başkent olan Şuşa şehri, 1841 yılında bir il merkezi yapılmıştır. Bu zaman zarfında şehir üç aşamada gelişim göstermiştir. Hanlık döneminde, 1753 yılından itibaren kale surları ve burçları ile birlikte dokuz mahalle inşa edilmiştir. Sonraki imar faaliyetlerinin düzenlenmesi, Şuşa’nın Karabağ Hanlığı’nın başkenti yapıldığı 1756 yılından bölgede Rus İmparatorluğu gücünün tanındığı Kürekçay Antlaşması’na (14 Mayıs 1805) kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde şehir içerisinde on iki mahalle daha imar faaliyetleri için düzenlenmiştir. Şehri, Rus İmparatorluğu’nun ele geçirmesi ve hanlığa son vermesinden sonra şehrin batısına Ermeni Mahallesi kurulmuş ve imar çalışmaları devam etmiştir. Şehrin kurulduğu plato, bir doğal sınır oluşturduğundan şehrin gelişimi 20. yüzyılda durmuş ve şehir son durumunu almıştır. Gelişimi durduktan sonra şehirdeki imar faaliyetleri için mevcut yapı stokunun eritilmesi gerekmiştir. Bu durum, bölgede yaşayan Azerbaycan Türkleri ile Ermeni halkı arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır. Karabağ’ın işgali sırasında Şuşa, 8 Mayıs 1992 tarihinde işgal edilmiş ve Türk mimarî anıt eserler yıkılmış ya da kaderine terk edilmiştir. İşgal öncesinde Şuşa kentinde, 17 adet çeşme, 17 adet cami, 6 adet kervansaray, 3 adet türbe, 2 adet medrese ve kale kalıntıları dahil 549 tarihi yapı olduğu, bunların dışında Şuşa kültürüne yön veren şahsiyetlerin daimi konutları da dahil bir çok kültür yapısının (Tablo 2) varlığı kayıtlarda geçmektedir (Salamzade v.d., 1977, s. 38). Bu taşınmaz kültürel birikim içerisinde 248 adet tarihî eser, işgale kadar Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti tarafından birer kültürel varlık olarak tanımlanmıştır. Bu kültürel mirastan en dikkat çekenleri, bahsi geçen Şuşa Mağarası’na ek olarak, Şuşa Kalesi, Yukarı Gövher Ağa Camii, Aşağı Gövher Ağa Camii, Saatli Camii, Karabağ Han Sarayı olarak sıralanabilir (Şekil 1). Bunun bir sebebi de Han Sarayı hariç diğer bahsi geçen yapıların günümüze nispeten daha iyi durumda ulaşmış olmasıdır. Alan, 10 Ağustos 1977 tarih ve 280 sayılı Azerbaycan Bakanlar Kurulu kararı ile *Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı* olarak ilân edilmiş ve koruma altına alınmıştır (Presidential Library, 2020).

Tablo 2. Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı'ndaki başlıca taşınmaz kültürel varlıklar

Dinî	Kültürel	Diğer
Yukarı Gövher Ağa Camii	Şuşa Tarih Müzesi	Cıdır Ovası
Aşağı Gövher Ağa Camii	Karabağ Devlet Tarih Müzesi	Bahman Mirza Hazinesi
Çöl Kale Camii	Uzeyir Hajibeyov Ev Müzesi	Gence Kapısı
Saatli Camii	Bülbül Evi Müzesi	İbrahim Han Kalesi
Seyidli Camii	Şuşa Müzik Dram Tiyatrosu	Penah Han Kalesi
Kuyuluk Camii	Şuşa Realni Okulu	Gizi Han Pınarı
Yeni Mahalle Camii		İsa Pınarı
Mamayi Camii		Kahraman Mirsiyab Ağa
Hoca Marjanlı Camii		Kervansarayı
Mardinli Camii		
Çukur Mahalle Camii		
Hacı Haydar Türbesi		
Vağif Türbesi		

1. Şuşa Mağarası
2. Şuşa Kalesi
3. Yukarı Gövher Ağa Camii
4. Aşağı Gövher Ağa Camii
5. Saatli Camii
6. Karabağ Han Sarayı

Şekil 1. Şuşa'nın ayakta kalan başlıca taşınmaz kültürel mirası (www.bing.com coğrafi veri sistemi üzerinden yazar tarafından işlenerek)

Şuşa Kalesi: Şuşa, üç tarafı sarp uçurumlarla çevrili doğal bir kaledir. Bu sebeple şehir savunması için şehrin sadece kuzey bölümüne sur duvarları yapmak yeterli olmuştur. Kalenin yapımına, Karabağ Hanı Penah Ali Han'ın emri ile H. 1164 (M. 1750 - 51) yılında başlanmış ve H. 1170 (M. 1756 - 57) yılında tamamlanmıştır (Ahmedov, 2020). Kalenin surları, İbrahim Halil Han (M. 1763-1806) döneminde geliştirilmiştir (Ahmedov, 2020). Kale, toplamda yaklaşık 2,5 kilometre uzunluğunda, 6 ve 8 metre arasında değişen yükseklikte sur duvarları ve

burçlar ile yapılmıştır. Kalenin stratejik noktalarına dörtgen planlı, iç avlulu kuleler dikilmiştir. Bu kulelerden sadece İbrahim Han Kulesi ve Kare Büyük Hanım Kulesi günümüze ulaşmayı başarmıştır. Kare Büyük Hanım Kulesi'nin kitabesine göre yapı, 1768 yılında yapılmıştır (Kanbarova, 2017, s. 26).

Yukarı Gövher Ağa Camii: Karabağlı mimar Kelbelayi Sefi Han tarafından 1883-1884 yılları arasında yapılmıştır. Kuzey-güney hattında uzanan 21.30 X 26.20 metre ölçülerine sahip (Kanbarova, 2017, s. 32) dikdörtgen planlı yapının kuzeyinde yer alan giriş cephesinde, üç kemerli son cemaat yeri bulunur. Son cemaat yerine, orta kemerden, yapının dışına doğru taşan beş basamakla çıkılır. Altıncı basamak olarak son cemaat yerinin döşemesi kullanılmıştır. Son cemaat yerinin üst örtüsü, giriş cephesindeki kemerleri harim bölümü dış cephesine bağlayan üç adet tuğla tonozla oluşturulmuştur. Giriş cephesinin her iki yanına, cepheden yükselen silindirik taş kaideler üzerine oturtulmuş birer minare yerleştirilmiştir. Minarelerin gövdeleri, yükseklikleri boyunca üç bölüme ayrılarak süslenmiştir. Alt ve üst bölümler üç renk tuğla malzemenen çift yöne sarmal motifi kullanılarak süslenmiş, orta bölümler, aşağıdan yukarıya doğru saat yönünde sarmal çizen bir motifle süslenmiştir. Alt bölüm süslemede, minare kaidesinden sonra benzer motifle süslenmiş farklı bir süs bandı vardır. Her iki minare de tek şerefeli ve biçimsel olarak aynıdır. Şerefeler, minarelerin tepe noktalarına yerleştirilmiştir. Minare gövdelerinin şerefelerle birleşiminde, gövdeyi çevreleyen birer süs bandı bulunmaktadır. Süs bandı üç banttandır oluşturulmuştur. Altta bulunan bantta zikzak motifi vardır. Ortada bulunan bantta beyaz zemin üzerinde kırmızı kufi yazı ile Arapça olarak "Lâ ilâhe illAllah" yazmaktadır. Üst bantta, beyaz zemin üzerinde kırmızı tonları ile çiçek motifleri bulunmaktadır. Üst motiflerden sonra minare gövdeleri, balıksırtı tuğla dizimi ile dışarıya doğru kademelendirilerek genişletilmiş ve şerefelerin tabanları oluşturulmuştur.

Yapının üst örtüsünü taşıyan altı adet iç sütun ve on dört adet cephe sütunu bulunmaktadır. Sütunlar, aynı tür kesme taş malzemenen üretilmiş sütun kaidesi, sütun gövdesi ve sütun başlığının birleştirilmesi ile üç parçadan oluşturulmuştur. Harim bölümünün üst örtüsü, taş sütunları birbirine bağlayan tuğladan Tudor kemerler üzerine oturtulmuş tuğla malzemenen üretilmiş on iki adet kubbeden oluşturulmuştur. Kubbelerin üzeri, kırma çatı ile örtülmüştür. Zorlu hava koşullarından korunmak adına yapının dış cepheleri oldukça kalın tutulmuştur. Kuzey cephede son cemaat yeri bulunurken doğu ve batı cephelerde, kalın dış duvarın iç yanında cephe boyunca uzanan eyvanlarla oluşturulmuş iki katlı dar mahaller kurgulanmıştır. Bu mahallerin ikinci katlarının kadınlar mahfili olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

İç dekorasyonda süslü tavan, sıvası ile birlikte kazanmış durumdadır. Tuğla örtü algılanmaktadır. Şuşa'nın işgalden kurtarılması ile cami, tekrar kullanıma açılmış ve uzun bir aranın ardından 13 Kasım 2020 tarihinde ilk Cuma namazı kılınmıştır (Rehimov, 2020). Camiye, 16 Kasım 2020 günü elektrik verilmiş, aydınlatmalar ve ses sistemi çalışır hale getirilmiştir.

Aşağı Gövher Ağa Camii: Karabağlı mimar Kelbelayi Sefi Han tarafından 1868-1870 yıllarında yapılmıştır. Kuzey-güney hattı boyunca uzanan dikdörtgen planlıdır. Caminin kuzeyinde medresesinin kalıntıları yer alır. Yapıya, kuzeyde bulunan üç kemerli bir son cemaat yerinden girilir. Daha yüksek ve geniş olan orta kemer, Tudor kemeri olarak yapılmış, onun iki

yanında bulunana kemerler, yuvarlak kemer olarak kurgulanmıştır. Son cemaat yerinin örtüsü kemerlere göre üç bölümden oluşturulmuştur. Tudor kemerli bölümünün üzeri kemer boyunca tuğladan tonoz ile iki yanda bulunan kemerli bölümlerin üzerleri küçük ve ana kubbelerden daha düşük yükseklikte örtülmüştür. Son cemaat yerinin her iki yanı, iki kat yüksekliğinde mahallerle kapatılmıştır. Cephelelerdeki kemerler ve silmeler kesme taş malzemededen, diğer cephe alanları yığma taş malzemededen yapılmıştır. Yapının güney cephesinde, cepheye göre simetrik olarak yer alan iki minaresi, tuğla malzemededen üretilmiştir. Her iki minarenin silindirik gövdesinin dış tarafları, tuğla dizimi ile oluşturulmuş kırmızı zemin üzerine sarmal bir şekilde beyaz kufi yazı ile Arapça olarak “Allah” lafzının sıralı halde yazılması ile süslenmiştir. Batıda yer alan minarenin şerefe bölümünün örtüsü yıkılmış, örtüyü taşıyan ortadaki sarmal sütun ayakta kalmıştır. Yapının üst örtüsü tuğla malzemededen üretilmiştir. Taş sütunlara oturan Tudor kemerlerinin taşıdığı dokuz kubbesi bulunan üst örtünün onarımına ihtiyacı vardır. Kubbe kasnaklarında hat sanatı ile mavi fonda beyaz yazılı Kur’an ayetlerinin yer aldığı süsleme bantları bulunmaktadır ancak bantlar önemli ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Tavanlardaki süslemeler sıvalarla birlikte sökülmüş durumdadır.

Saatli Camii: Yapı, 1883 yılında Şuşa’nın Saatli Mahallesi’nde yapılmıştır. Caminin “Saatli” adını alması bu sebeptedir. Yukarı Gövher Ağa Camii ve Aşağı Gövher Ağa Camii’nde olduğu gibi mimarı, Kelbelayı Sefi Han’dır. Söveler ve silmeler hariç yığma taş malzemededen yapılmıştır. Yaklaşık olarak kuzey-güney hattına konumlandırılan camiye erişim, yapının kuzeydoğu köşesinde, doğu cephesinde yer alan giriş bölümünden sağlanmaktadır.

Yapının güneybatı köşesinde konumlandırılan tek minaresinin gövde bölümü, şerefesi hariç günümüze ulaşmıştır. Yukarı Gövher Ağa Camii’nin minarelerinde olduğu gibi minare taş bir kaideye oturtulmuş ve gövdesi üç bölüme ayrılarak kırmızı tonları ve beyaz renk tuğla kullanılarak tuğla dizimi ile süslenmiştir. Alt bölüm, aşağıdan yukarıya doğru saat yönünde sarmal bir motifle, orta ve üst bölüm ise çift yönlü sarmallarla süslenmiştir. Minarenin alt bölümü ile taş minare kaidesi arasında, geçiş için baklava dilimli bir süs bandı çekilmiştir. Orta bölümün bitimine saat yönünün tersi istikamette hareketi vurgulayan “ > ” şeklinde tuğla boyama ya da boyalı tuğla dizimi ile oluşturulmuş bir süs bandı ve minarenin üst bölüm bitiminde de şaşırtmalı tuğla dizimi ile yukarıdan aşağıya 2+1+2 beyaz tuğla kullanılarak oluşturulan bir motifle süslenmiş süs bandı kullanılmıştır. Bu süs bandından beyaz tuğlalar ile oluşturulmuş motiflerin araları da yukarıdan aşağıya şaşırtmalı tuğlalardan 1+2+1 kırmızı tuğla ile doldurulmuştur. Şerefenin tabanını oluşturmak için yukarıya doğru tuğla dizileri kademeli olarak taşırılmıştır ancak bu taşıma balıksırtı şeklinde değil, minare gövdesindeki tüm tuğla sıraları gibi çevresel dizimle oluşturulmuştur.

Yapı üst örtüsü, yontma ile kaide ve başlık yapılmış tek parça kesme taştan oluşan dört adet iç sütun ve yığma taştan yapılmış ve cepheye gömülmüş dış kolonlarla taşınmaktadır. Üst örtüsü, diğer Şuşa camilerinde olduğu gibi tuğla malzemededen yapılmıştır. Sütunları birbirine bağlayan tuğla Tudor kemerler üzerine tuğladan kubbeler oturtulmuştur. Yapı üst örtüsünü oluşturan tuğla kubbeler, dışarıdan kırma çatı ile kapatılarak dış koşullardan korunmuştur. Mihrabın bulunduğu bölüm, geometrik motifler ve yeşil ve kahverengi tonlarının hâkim olduğu boyalarla süslenmiştir. İşgalden önce, cami 1980’li yıllarda yenilenmiştir.

Günümüzde, tavan süslemelerinin tamamı, sıvalar dâhil sökülmiş durumdadır. İçeriden sadece tuğla örgü görünmektedir. Yapıyı aydınlatan vitray pencereler yerine normal pencere takılmış durumdadır.

Hanlık Sarayı: Şuşa kenti, korunaklı bir platoya kurulduğu için, diğer 17.-18. yüzyıl feodal şehirlerinden farklı olarak Han Sarayı, Şuşa Kalesi ile birlikte inşa edilmiştir ve savaş döneminde sığınak olarak kullanılacak bir iç kale yapılmamıştır (UNESCO, 2020). Karabağ Han Sarayı yapıları, adliye ve diğer binalardan oluşan kompleks bir yapıdır. Rus işgalinden sonra yıkılmıştır. Dairesel planlı burçların tanımladığı surlarla çevrilidir. Savunma hattının stratejik noktalarında dörtgen planlı iç avlulu kuleler yerleştirilmiştir. Kulelerden günümüze sadece İbrahim Han Kulesi ile Kare Büyük Hanım Kulesi ulaşabilmiştir (Kanbarova, 2017, s. 26-27). Hanlık Sarayı'ndan günümüze çok fazla bir kalıntı ulaşamamıştır.

3. Şuşa Kenti Kültürel Mirası ve UNESCO Dünya Miras Listesi'ne Yönelik Çalışmalar

Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti, 16 Aralık 1993 tarihinde Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'ye taraf olmuştur. Günümüzde, Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'nde toplam üç adet, Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi'nde toplam on adet mirası yer alır (Tablo 3).

Tablo 3. Azerbaycan Cumhuriyeti taraf devletinin UNESCO Dünya Miras Listesi'ne tanımladığı ve Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi'ne yazdıkları miraslar

Yılı	Miras	Kriter
UNESCO Dünya Miras Listesi		
2000	Şirvanşahlar Sarayı ve Kız Kulesi ile birlikte Surlarla çevrili Bakü Şehri	4
2007	Gobustan Rock Art Kültürel Peyzajı	3
2019	Şeki kentinin tarihi mahallesi ve Şeki Han Sarayı	2, 5
Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi		
1998	Surahani, Ateşgâh	1, 3
1998	Nahçıvan Türbesi	1, 4
1998	Binegadi 4. Dönem Fauna ve Flora Yatağı	8, 9
1998	Lok-Batan Çamur Konisi	7, 8, 9
1998	“Bakü Devresi” Dağı	8, 9
2001	Hazar Sahili Savunma Yapıları	veri yok
2001	Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı	1, 4, 5, 6
2001	Ordubad Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı	1, 4, 5
2020	Kınalık	3, 4, 5
2020	Hirkan Ormanları	9, 10

Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı kültürel mirası, UNESCO Azerbaycan Millî Komisyonu tarafından 24 Ekim 2001 tarihinde Azerbaycan UNESCO Geçici Listesi'ne kayıt ettirilmiştir. Mirasın karşılaması beklenen dünya miras alanı seçim kriterlerinden kriter 1, kriter 4, kriter 5 ve kriter 6 gerekçelendirilmiş ve kültürel miras kategorisinde UNESCO Dünya Miras Listesi'ne sunulacak aday miraslar arasına dahil edilmiştir (UNESCO, 2020). Kültürel mirasa dair Şuşa şehrinin Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından 8 Kasım 2020 tarihinde işgalden kurtarılmasına kadar fiziksel bir çalışma gerçekleştirilememiştir. İşgalden kurtarıldıktan sonra ilk tespitlerle birlikte Şuşa'nın önemli anıt eserleri için onarım çalışmalarına başlanacağı ve taraf devlet olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ne sunacağı miraslarda öncelikli sırada yer alacağı açıklanmıştır. Şuşa'nın geri alınması ile ilgili Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ulusa seslenişte “*Şuşa, 28,5 yıl boyunca işgal altındaydı. Şuşa'nın Azerbaycan tarihinde özel bir yeri vardır. Bu (Şuşa) bizim kadim şehrimizdir. Asırlar boyunca Azerbaycanlılar Şuşa'da yaşamış, imar etmiş ve yaratmıştır. Şuşa sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Kafkasya'nın incisidir*” ifadelerini kullanmıştır.

Konu ile ilgili Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakan Yardımcısı ve Bakan Vekili Anar Kerimov, Kasım 2020 tarihinde basına bir açıklama yapmıştır. Açıklamada, “... *Şuşa işgalden kurtarılır kurtarılmaz hemen çalışmaya başladığımızı duyurduk. Bu bağlamda, uluslararası ve yerel uzmanlarla temaslar hâlihazırda kurulmuştur. Şuşa'nın tarihî merkezine, oradaki abidelerimizin, incilerimizin inceleneceği bir ziyaret yapılması ve incelemeler ışığında (Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı kültürel miras mirası için) adaylık dosyası hazırlanarak UNESCO'ya sunulması planlanmıştır*” ifadelerine yer vermiştir (Real TV, 2020).

UNESCO'nun ilgili birimleri tarafından dikkatle takip edilen Şuşa'nın mevcut durum tespiti için UNESCO Genel Direktörü Audrey Azoulay, Kasım 2020 tarihinde örgütün Azerbaycan ve Ermenistan Daimi Temsilcileri ile görüşmüş ve Karabağ'daki taşınmaz kültürel varlıkların durum tespiti için bir uzman ekip görevlendirmesi önermiştir. Daha önce de böyle bir öneride bulunduğu ancak imkânlar dâhilinde bu görevlendirmeyi başaramadıklarını açıklamıştır. Azoulay, ilgili tarafların onayı ile bölgedeki önemli kültürel varlıkların tespitinin ardından envanter çalışmaları yürütülerek mirasın korunabileceğini belirtmiştir. Bu konuda UNESCO yetkilileri AGİT Minsk Grubu yetkilileri ile de istişareler yürütmek için çalışmalara başlamıştır (Özcan, 2020).

Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Azoulay'un açıklamasına cevaben, Aralık 2020 tarihinde, “*UNESCO'nun, kültürel mirasın korunması konusunun siyasileştirilmesine izin vermeyerek görevini bağımsız ve tarafsız bir şekilde yerine getirmesi gerektiğine inanıyoruz... Azerbaycan, UNESCO ile uzman ziyareti ayrıntılarını görüşmek için yapıcı bir diyaloga açık ve üye ülkelerin bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve uluslararası anlamda kabul görmüş sınırlarının dokunulmazlığına saygı temelinde iş birliğine hazır*” açıklamasında bulunmuştur. Bakanlık yetkilileri tarafından, UNESCO tarafından talep edilen teknik heyet görevlendirme davetinin değerlendirildiği ancak çatışma ortamından kaynaklı kültürel mirasların çevre güvenliği konusunda haklı endişelerin söz konusu olduğu ve başta döşenmiş mayınların imhası olmak üzere gerekli güvenlik önlemleri alındıktan sonra böyle bir davetin mümkün olabileceği aktarılmıştır (sputniknews, 2020).

Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın yapmış olduğu açıklamadan kısa bir süre sonra, Karabağ'da kültürel mirasın durumunu bizzat yerinde inceleyen Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Zengilan kentinde saldırganca bir tavırla işlevi değiştirilen bir mescidi ziyaretinden sonra konu ile ilgili bir açıklama yapmıştır. UNESCO'yu Azerbaycan tarihî eserlerinin tahribatına göz yummak konusunda eleştiren Aliyev, “*Biz otuz yıl boyunca defalarca UNESCO'ya başvurduk, camilerimizin tahrip edildiğini, tarihi yerlerimizin tahrip edildiğini, tarihi abidelerimizin Ermenileştirildiğini defalarca belirttik. Bir defa (buraya) teknik heyet gönderildi mi? Bir defa bizim müracaatımıza cevap verildi mi?*” ifadelerini kullanmıştır. Azerbaycan kültürel mirasının korunmasına gereken önemin gösterilmediği görüşünü paylaşan Aliyev, Avrupa Komisyonu'na ve UNESCO'ya çağrıda bulunarak alanın uzmanlar tarafından ziyaret edilmesini ve Azerbaycan kültürel mirasına verilen zararın tespit edilmesini istemiştir. Ziyaretini gerçekleştirdiği mescidin restorasyonu için söz veren Aliyev, mescitle ilgili “*Vatandaşlarımız buraya gelerek ibadetlerini yapacak, buradan ezan sesi gelecek. Hayat, bu topraklara geri dönecek!*” açıklamasında bulunmuştur (Kaptan, 2020).

Bakan Yardımcısı ve Bakan Vekili Kerimov, Aralık 2020 tarihinde online olarak katıldığı bir haber programında, konu ile ilgili soruları yanıtlamıştır. Program sunucusunun, işgalin yol açtığı yıkımın boyutu ve bölgedeki tarihî anıtların yenilenmesinin ne şekilde planlandığı doğrultusundaki sorusuna, “... *Şuşa'da, on yedi cami vardı ve bunlardan sadece üçü günümüze ulaşmıştır. Bu üç camiden ikisi neredeyse yıkılmış durumda. Haliyle Şuşa'nın türbelerini, mozolelerini ve müzelerini mutlaka restore edeceğiz. Şuşa'da birçok tarihî yer var. Şuşa'nın tarihî merkezini, ona daha fazla tanınırlık ve uluslararası bilinirlik sağlayacak UNESCO Dünya Miras Listesi'ne sunmayı planlıyoruz...*” cevabını vermiştir (TRTWorld, 2020).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 5 Ocak 2021 tarihinde, Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakan Yardımcısı ve Bakan Vekili Anar Kerimov'u Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanı olarak atamış ve Bakan Kerimov ile gerçekleştirdiği video konferansta “*Şuşa'yı Azerbaycan kültürünün başkenti ilân ediyorum. Şuşa şehri bunu hak ediyor. Sadece Azerbaycan'ın değil, bölgenin kültür başkenti sayılabileceğini düşünüyorum. Şuşa'nın kültürel yaşamı zengin olmalıdır. Şuşa'nın restorasyonu için çalışmalar artık başladı. Benim talimatım üzerine oraya büyük bir heyet gönderildi. Şuşa, zaman kaybetmeden, aynı zamanda acele etmeden aslına uygun olarak restore edilmelidir*” ifadelerini kullanmıştır (Rehimov, 2021). Görüşmede, yaşayan bir kültür merkezine dönüştürülecek Şuşa'ya uluslararası ulaşım için Fuzuli şehrine yeni bir havalimanı projesi de açıklanmış ve bölgenin kalkındırılmasına yönelik stratejik arka plan ortaya konulmuştur. Havalimanının ve Fuzuli-Şuşa karayolunun temeli, 15 Ocak 2021 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından, yerinde atılmıştır.

İslamî Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (ICESCO) Genel Direktörü Salim bin Mohammed Al Malik başkanlığındaki bir heyet, 11 Ocak 2021 tarihinde Azerbaycan'a bir ziyaret düzenlemiş ve 14 Ocak 2021 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanı Anar Kerimov ile ICESCO Genel Direktörü Salim bin Mohammed Al Malik, ortak bir basın toplantısı düzenlemiştir. Açıklamada Bakan Kerimov, yapılan ilk tespit çalışmaları kapsamında Şuşa şehrinde 195 adet tarihî eser tespit edildiğini belirterek şu açıklamada bulunmuştur;

“Şu anda bakanlık, kurtarılmış bölgelerdeki anıtların restorasyonu için bir yol haritası hazırlıyor. Bu sürece hem yerli hem de yabancı uzmanların dahil edilmesi planlanmaktadır. Anıtların restorasyonu üzerine bir sınıflandırma yaptık. Tabii ki dünya önemi olan anıtlarla başlamalıyız. Şuşa’da restorasyon çalışmaları başlayacak. Bildiğiniz gibi Şuşa şehri mayınlardan temizlendi, diğer taraftan Şuşa ülkemizin kültür başkenti ilan edildi. Sonra Ağdam, Fizuli ve diğer bölgelerdeki anıtlar da restore edilecek. Ancak öncelikle bu alanların mayınlardan tamamen arındırılması gerekiyor.” (Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 2021).

ICESCO Genel Direktörü Salim bin Mohammed Al Malik ise Şuşa kentinin İslâm dünyasının kültür başkenti olmasının önerildiğini ve konu ile ilgili sonucun yakın zamanda açıklanacağını belirtmiştir. Konuşmada, 2021 yılı içerisinde Azerbaycan Cumhuriyeti’ne, birçok ülkeyi kapsayacak bir ICESCO Bölgesel Merkezi’nin kurulmasının planlandığını açıklayan genel direktör, gerekli koşulların sağlanması ile birlikte merkezin Şuşa’ya taşınabileceğinin sinyallerini vermiştir. Ayrıca Şubat 2021 tarihi içerisinde Karabağ Bölgesi’ne, kültürel mirasın mevcut durumunun belirlenmesine yönelik bir ICESCO teknik ekip ziyaretinin gerçekleştirilmesinin planlandığını ve ekibin ICESCO’ya üye olan devletlerin yanında üye olmayan devletlerden de uzman atanacağını söylemiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 2021). Konu hakkında söz alan bakan Kerimov, bölgenin henüz bir teknik ekip ziyareti için yeterli düzeyde güvenli olmadığını hatırlatmış, gerekli güvenlik önlemleri alındıktan ve mayın temizleme çalışmaları yeterli bir düzeye ulaştıktan sonra ancak böyle bir ziyarete izin verilebileceğini hatırlatmış ve çalışmaların olabildiği kadar hızlı yürütüldüğünü eklemiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, 2021).

Tartışma ve Sonuç

Yaşantının Paleolitik Çağ’a kadar tarihlendiği kadim Şuşa kenti, sadece Karabağ’ın değil aynı zamanda tüm Güney Kafkasya’nın en önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Yeniden kurulduğu 18. yüzyıldan itibaren kentte, bölgenin Türk-İslâm tarzını yansıtan birçok önemli mimarî eser üretilmiştir. Bölgede 20. yüzyılda yaşanan Türk mimarî eser yıkımları, günümüze bu eserlerden çok az bir miktarının ulaşmasına sebep olmuştur.

Karabağlı mimar Kelbelayi Sefi Han’ın etkisi ile Şuşa kentinde, Karabağ’ın mimarî anlayışını önemli derecede etkileyen, coğrafi koşullara uyumlu ve özgün bir mimarî tarz oluşturulmuştur. Eyvanların kullanımı ve minare motifleri ile Selçuklu mimarisini andıran, muhtemelen lojistik zorluklar sebebi ile yığma taş malzemenin dış cephelerde sıkça kullanıldığı, yapı içi taş sütunların sadeleştirildiği bu mimarî tarz, Şuşa kentine özgünlük ve otantiklik katmaktadır. Tarih öncesi devirlere dair insan yaşamını aydınlatacak kalıntıları da içeren Şuşa kentinin UNESCO Dünya Miras Listesi’ne kayıt için gerekli olan üstün evrensel değeri taşıdığı açıktır. Ancak mevcut durumda kültürel mirası üzerindeki tahribat, mirasın bütünlüğünü olumsuz etkilemiştir. Mirasın bütünlüğünü sağlamak adına Şuşa’nın mimarî mirası üzerinde yürütülecek olan yenileme çalışmalarında mirasın özgünlüğüne sadık kalınması ve mirasın özgünlüğüne zarar verecek uygulamalardan kaçınmak gerekir. Yenileme çalışmalarının kaliteden ödün vermeden en kısa sürede bitirilmesi esastır. Bu konuda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in, *“Şuşa, zaman kaybetmeden, aynı zamanda acele etmeden aslına uygun olarak restore edilmelidir”* ifadesi, Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının

Korunmasına Dair Sözleşme'ye taraf bir devlet olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türk kültürel mirasını koruma-kurtarma bilinci konusundaki çağdaş yaklaşımını ortaya koymaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti UNESCO Daimi Temsilciliği görevini 23 Mayıs 2014 - 20 Temmuz 2020 tarihleri arasında başarıyla yürütmüş olan Anar Kerimov'un, Karabağ'ın kurtarılmasının ardından Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanı olarak atanması da başlı başına bir mesaj vermektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti yetkililerinin yapmış olduğu açıklamalara bakarak, 8 Kasım 2020 tarihinden itibaren UNESCO Dünya Miras Listesi için Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin önceliğinin Şuşa Tarihî ve Mimarî Koruma Alanı kültürel mirası üzerinde yoğunlaşacağı söylenebilir. İşgal yıllarının bölge kültürel mirası üzerindeki etkilerinin araştırılmasında şeffaflıktan yana tavır alan yetkililer, ilgili tüm uluslararası kuruluşları bölgeye davet etmişken Türk dünyasının da Şuşa'nın adaylığına destek vermesi ve alanlarında uzman teknik ekiplerce gerekli tespit, onarım, yenileme çalışmalarına destek vermesi gerekir.

Kaynaklar

- Ahmedov, E. (2020). "Azerbaycan'ın Tarih Kültür Merkez ve Karabağ'ın Baş Tacı Şuşa". <http://soyledik.com/tr/makale/8073/azerbaycanin-tarihi-kultur-merkezi-ve-karabagin-bas-taci-susa--prof-dr-elcin-ahmedov.html>. Erişim tarihi: 17.01.2021.
- Anas, A. J. (2020). "Şuşa – Ulu Diyarımız". AMEA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi) Azerbaycan Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü (AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu) resmî sitesi, <http://arxeologiya.az/2020.php?go=xeber74>. Erişim tarihi: 19.01.2021.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (2021). "İCESCO nümeyəndə heyətinin ölkəmizə səfərinin yekunlarına həsr olunmuş mətbuat konfransı". Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı resmi internet sitesi. <http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13409>. Erişim tarihi: 15.01.2021.
- Baratoğlu, B. (2007). *Karabağ: Fotoğraflarda Dünü ve Bugünü* (Azerbaycan Türkçesi). Bakü: İNDİQO.
- Barmanbay, A. (2020). "Gurbet Şairi Ağabeyim Ağa Ağabacı ve Vatan Bağı". *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar* (Ed. Dursun Balkan). İzmir: Duvar Yayınları, ss. 27-42.
- Cornell, S. E. (1998). "Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance". *Middle Eastern Studies Journal*, C. 34, S. 1, s. 51-72.
- Kanbarova, G. (2017). "Şuşa Şehrinin Mahalleleri ve Tarihi Mimari Anıtları". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 43, s. 14-40.
- Kaptan, A. H. (2020). "Aliyev, Gubadlı ve Zengilan ilçelerini ziyaret etti: Uluslararası teşkilatlara ateş püskürdü". *Kırım Haber Ajansı*. <https://qha.com.tr/haberler/aliyev-gubadli-ve-zengilan-ilcelerini-ziyaret-etti-uluslararasi-teskilatlara-ates-puskurdu/288661/>. Erişim tarihi: 20.01.2021.

- Özcan, Y. (2020). “UNESCO, Dağlık Karabağ bölgesine uzman ekip göndermeyi önerdi”. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/unesco-daglik-karabag-bolgesine-uzman-ekip-gondermeyi-onerdi/2050871>. Erişim tarihi: 14.01.2021.
- Presidential Library (2020). “Susha historical and architectural reserve”. <https://unesco.preslib.az/en/page/68ZGx7dVKD>. Erişim tarihi: 19.01.2021.
- Real TV (2020). “Şuşa ilə bağlı UNESCO-ya müraciət edilib”. <https://www.youtube.com/watch?v=TwPCrw894ak>. Erişim tarihi: 14.01.2021.
- Rehimov, R. (2020). “Karabakh: Shusha hears Friday prayer call after decades”. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/karabakh-shusha-hears-friday-prayer-call-after-decades/2043001>. Erişim tarihi: 12.01.2021.
- Rehimov, R. (2021). “Ermenistan işgalinden kurtarılan Şuşa Azərbaycan'ın 'kültür başkenti' ilan edildi”. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ermenistan-ısgalinden-kurtarilan-susa-azerbaycanin-kultur-baskenti-ilan-edildi/2099097>. Erişim tarihi: 14.01.2021.
- Salamzade, A., Avalov, E. ve Salayev, P. (1977). *Şuşa mimari anıtları ve tarihi biçiminin korunması*. Bakü: ELM.
- Sputniknews (2020). “Azerbaycan Dışişleri'nden UNESCO'ya: Karabağ'daki kültürel mirası siyasileştirmeyin”. <https://tr.sputniknews.com/dunya/202012231043448572-azerbaycan-disislerinden-unescoya-karabagdaki-kulturel-mirasi-siyasilestirmeyin/>. Erişim tarihi: 12.01.2021.
- TRTWorld (2020). “In Conversation With Azerbaijan’s Acting Culture Minister”. *Strait Talk*. <https://www.trtworld.com/video/strait-talk/in-conversation-with-azerbajjans-acting-culture-minister/5fdb710b790740018538815>. Erişim tarihi: 20.01.2021.
- UNESCO (2020). UNESCO Dünya Miras Merkezi resmî internet sitesi, www.unesco.org. Erişim tarihi: 20.01.2020.

Görsel Kaynaklar

Şekil 1. Şuşa'nın ayakta kalan başlıca taşınmaz kültürel mirası [Harita]. www.bing.com coğrafi veri sistemi üzerinden yazar tarafından işlenerek oluşturulmuştur.